

УДК: 028:304.4 (477.83/.86)«1939/2000»

Роман ГОЛИК

ЧЕРЕЗ СОЦРЕАЛІЗМ ДО ПОСТМОДЕРНУ: РАДЯНСЬКИЙ І ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ЕТАПИ ІСТОРІЇ ЧИТАННЯ В ГАЛИЧИНІ

У статті проаналізовано еволюцію читацьких практик Галичини в радянський і пострадянський час. Читання як відображення ідеологічних і суспільних змін у регіоні досліджується в контексті писемної, візуальної та аудіовізуальної культури.

Ключові слова: Галичина, історія читання, книга, уявлення і стереотип, література, культура.

Історія читання, давно популярна в Західній Європі, для української історичної і філологічної науки є все ще відносно новою проблемою¹. Роль читання, індикатора й чинника культурних і суспільно-політичних змін, залишалася високою майже в усі періоди писемної історії Галичини. Радянський і пострадянський час в історії читання регіону, що частково вже ставали предметом дослідження², може слугувати доброю ілюстрацією цієї тези.

Приєднання Галичини до УРСР у 1939 році для місцевих жителів означало радикальну зміну культурних, ідеологічних орієнтирів, серед іншого й у сфері читання. Відтепер книжки поділили на ті, що дозволено було читати і ті, що небажано чи взагалі заборонено. Серед перших опинилася комуністична пропагандистська література, твори російських класиків тощо. До других зарахували так звані націоналістичні видання й ті, що, вважалося, звеличували капіталістичний спосіб життя. Нова влада прагнула контролювати навіть читання марксистських класиків. Це засвідчив, зокрема, конфлікт у лютому 1940 року на Тернопільщині, про який згадував соціаліст-галичанин Антін Чернецький. Чернецькому запропонували розгорнути радянську передвиборчу агітацію, опираючись виключно на тексти «сталінської» конституції 1936 року й на канонічний «Короткий курс історії ВКП(б)». Він натомість замість рекомендованих «першоджерел» обрав для роботи з потенційними виборцями «Маніфест Комуністичної партії» Карла Маркса й Фрідріха Енгельса, примірник якого мовою оригіналу зберігав у своїй приватній бібліотеці. Реакція влади була миттєвою: один з радянських функціонерів одразу ж спитав, хто дозволив

¹ Даритон, Р. Історія читання // Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка.; пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С.194–229; Антоник, О. Читання як об'єкт дослідження: книгознавчий дискурс // Книжкова та рукописна культура: Історія, методологія, джерельна база: Тези доповідей та повідомлень. Міжнародна наукова конференція (Львів 17–18 травня 2012) / упор. і наук. ред. Лариси Головатой. – Львів, 2012. – С. 104–106; Зубрицька, М. Homo Legens. Читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька. – Львів, 2004. – 352 с.

² Боднар, Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців зі сіл (50–80–ті рр. ХХ ст.) / Галина Боднар. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – С. 212–220.

використовувати «Маніфест», а наступного дня агітатора викликали представники місцевих партійних органів. Дізнавшись, що галицький соціаліст є власником німецькомовних видань марксистських класиків, представники парткому застерegli, що в СРСР читати твори Маркса й Енгельса дозволено лише в спеціальних бібліотеках, до того ж, за окремим дозволом. Йшлося про обмеження доступу до оригіналу, щоб не допустити його вільного інтерпретування («все, що хочеш з Маркса знати, подасть тобі партія»). Зрештою, представники НКВС, використовуючи біографічне гасло про Чернецького в «Українській загальній енциклопедії», звинуватили його в «націоналізмі» й «петлюрівщині». І тільки згадка про особисте знайомство з Феліксом Коном урятувала галичанина від репресій радянського режиму³.

Присланий до Галичини Петро Панч наголошував, що основною підставою масового вилучення «непевної» літератури із західноукраїнських книгозбірень слугували будь-які асоціації з «петлюрівщиною», «попівщиною» і «націонал-ухильництвом»: «Розглядають книжки і читають заголовки: “Собор Паризької Богоматері”. Вилучити: “попівщина”! “Українські фосфорити”. Вилучити: петлюрівщина!»⁴.

Після 1944 року ця практика лише утвердилася. З одного боку, радянська влада реалізувала в регіоні проект масової ліквідації неписьменності⁵, з іншого – усування анальфabetизму супроводжувалося агресивним насаджуванням політичних міфів і ідеологем⁶. Як наслідок, поділ лектури на бажану й небажану для радянської влади став канонічним⁷. Від цього моменту в краї запроваджено майже обов'язкову ієрархію читання. На її вершині опинилися твори «класиків марксизму-ленінізму», а в 1940–1950-ті роки – Сталіна, офіційні програмні документи ВКП(б)/КПРС, зокрема тексти «керівників партії та держави» союзного, республіканського й місцевого рівнів. Сюди ж відносили читання союзних, республіканських, місцевих періодичних видань, що були органами відповідних комітетів комуністичної партії (газет – на зразок «Правды», «Известий», «Львовской правды», «Вільної України», журналів – «Коммунист», «Комуніст України», згодом – «Известий ЦК КПСС» тощо). Їх уважали обов'язковими чи вкрай бажаними для передплати.

³ Чернецький, А. Спомини з мого життя / А. Чернецький. – Лондон: Вид-во «Наше Слово», 1964. – С. 91–92.

⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. Т. 1. – К., 1995. – С. 78.

⁵ У рамках цієї кампанії західноукраїнських культурмійців та громадських методистів, які мали боротися з неграмотністю, зобов'язували, зокрема, проводити з учнями регулярні «читки газет, журналів та художньої літератури». Див., зокрема, розповсюджене Управлінням шкіл Міністерства освіти УРСР «Положення про громадського методиста для шкіл по ліквідації неписьменності й малописьменності». – [Дрогобич, б. р.]. – С. 1.

⁶ Сеньків, М. До питання про освітній рівень селянства Західних областей України (1944–1955 рр.) / М. Сеньків // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк. – 2010. – № 3-4. – С. 236–241.

⁷ Русначенко, А. Книжки бажані й небажані в УРСР у 1960–1980-ті рр. / Анатолій Русначенко // Книжкова та рукописна культура: Історія, методологія, джерельна база: Тези доповідей та повідомлень. Міжнародна наукова конференція (Львів 17–18 травня 2012) / упор. і наукова редакція Л. Головатой. – Львів, 2012. – С. 98–103.

Функціонувала своєрідна партійна герменевтика, визначений спосіб читання партійних документів і книжок. За зразок «ідеологічного читання» («читання політичної книги») правила індивідуальна лектура творів Маркса, Енгельса, Леніна й чільних представників більшовицької партії. Ідеалом читання для радянських читачів у 1970–1980-ті роки мав слугувати Ленін, наділений «вражаючою швидкістю читання книг і газет», його спосіб «поглибленого перечитування» творів Маркса й Енгельса, а також принцип тотального конспектування книжок у практиці Маркса, методика «економного читання» Надії Крупської тощо⁸.

Читання політичної літератури як акумулятора «суспільної думки всіх поколінь» було проголошене способом «глибокого вивчення революційної науки», «формування марксистсько-ленінського світогляду» тощо. Тексти класиків марксизму поруч із партійними документами й виступами керівників КПРС слугували за «зразок революційного мислення, наукової об'єктивності і партійності, класовості». Вибрані твори Маркса, Енгельса, Леніна, певний час – Сталіна вважалися «першоджерелами» радянської лектури, які належало зберігати у власній бібліотеці. Зразковий читач мав їх вміти текстуально узгоджувати, класифікувати за темами, знаходити відповідну цитату і правильно її інтерпретувати. Цю інтерпретацію слід було шукати у пластах офіційної літератури: документах КПРС і радянських державних органів, опублікованих у союзній, республіканській, місцевій пресі і в окремих виданнях; збірках творів комуністичних діячів СРСР та УРСР – «сподвижників Леніна» Фелікса Дзержинського, Валеріана Куйбишева, Якова Свердлова, Михайла Калініна, перших секретарів ЦК – Микити Хрущова, Леоніда Брежнєва, Костянтина Черненка, Юрія Андропова, Михайла Горбачова. До розряду ідеологічно надважливих належали тексти зарубіжних комуністичних лідерів. Наукові дослідження настійливо рекомендувалося починати з цитат Маркса й Леніна, а відсутність слідів такого читання й цитування могло призвести до негативної оцінки публікації і звинувачень її автора в безідейності й недостатній компетентності. Науковців заохочували глибоко знайомитися з текстами, щоб «схопити саму суть справи, а не окремі, вирвані з контексту, слова»⁹. Проте головний акцент ідеологи робили на правильному, у руслі комуністичної апологетики, тлумаченні партійних текстів. Цьому, щоправда, перешкоджали довоєнні традиції галичан: намагання пристосувати давні погляди до радянської парадигми читання подеколи давало зворотні результати. Так, колишній прелат греко-католицької церкви, в'язень радянських концтаборів Леонтій Куницький у зверненні до партійних функціонерів зазначав, що тричі перечитав «Капітал» Маркса лише у 85 років. Він інтерпретував Марксову роботу як «працю педанта, мозаїчне збирання фактів, дат, чисел, з яких, наче з мозаїчних камінчиків, складався образ соціального

⁸ Справочник научного работника: архивы, документы, исследователь / авторы-сост. Ю. М. Гроссман, В. Н. Кутик. – Изд. 2-е, доп. и переработ. – Львов: Вища школа, 1983. – С. 308, 309; Как самостоятельно изучать политическую книгу. – Изд. 2-е, доп. и переработ. – М.: Изд. политической литературы, 1984. – С. 7, 8, 16–17, 30–31, 147.

⁹ Справочник научного работника, *op. cit.*, с. 307.

ладу держав і народів». Та священник не міг зрозуміти, чому атрибутом марксизму є атеїзм, і доводив, що це суперечить світоглядіві Маркса, зафіксованому на сторінках його книжок¹⁰. Зрозуміло, що такий синтез старого й нового в УРСР тлумачили як небажане «викривлення» марксизму.

Ще один шар радянського читання формувала партійна й радянська преса, котру оцінювали як «усенародну трибуну», засіб ідеологічного забезпечення політики КПРС, універсальний інструмент «комуністичного виховання». Публікації союзової «Правди», «Известий», «Львовской правды», «Вільної України» (Львів) і «Прикарпатської правди» (Станіслав, згодом – Івано-Франківськ) у радянському дискурсі трактували не просто як виклад офіційної політичної доктрини, а також як засіб боротьби з «буржуазною і ревізійністською літературою», як стимул розвитку естетичних смаків читачів і навіть джерело «теорії соціалістичного реалізму»¹¹. Більшість газет республіканського, регіонального й місцевого рівня будувалися за тим самим кліше: публікації партійних документів, звіти про з'їзди КПРС, передові статті, тексти на виробничу й сільськогосподарську тематику, засудження «агресивних дій світового капіталізму», боротьба з проявами «українського буржуазного націоналізму, клерикалізму» тощо. Водночас частина текстів висвітлювала актуальні для жителів радянського Прикарпаття побутові проблеми – від житлових умов до моди¹².

Отож, регіональна преса радянського періоду акумулювала стереотипи радянського мислення і способу життя. Однак запроєктований партійними ідеологами алгоритм читання періодики не завжди відповідав реальній інтерпретації преси з боку читачів. Вивезений наприкінці 1940-х років до Сибіру філолог, педагог, громадський діяч Антін Княжинський згадував, що в радянських концтаборах дуже уважно читали центральну пресу. Таке читання інколи ставало навіть офіційно дозволеним ритуалом, проте, з низкою заборон: було обмежено кількість газет, читати належало вголос, без повторення і обговорення «Давало нам начальство три газети раз на тиждень, інколи кожного дня, під умовою: читає вибраний бараком уголос, не вільно читати двічі, не вільно прочитаного обговорювати». Княжинський вважав радянські газети 1940–1950-тих років (передовсім, «Правду» й «Известия») набором стандартних рубрик клішованого змісту, які читачі здебільшого ігнорували: «Советські газети, як столичні, так і провінціальні, мають усього чотири сторінки. Три перші подають вісті з советського життя, (...) що всі советські люди окреслюють як виразну брехню, четверта сторінка подає вістки закордонні. Тому кожний “громадянин” СРСР читає майже виключно четверту

¹⁰ Куницький, Л. Спогади молодих літ та заслання / Л. Куницький. – 2-ге, доп. вид. – Львів, 2003. – С. 228–229.

¹¹ Козачук, І. Партійна преса в боротьбі за комуністичну ідейність літератури і мистецтва / І. Козачук. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1961. – С. 173.

¹² Невипадково дослідження щоденного життя в радянському Львові, яке здійснила Галина Бондар, значною мірою оперте на матеріалах тогочасної періодики (Бондар, Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців зі сіл (50-80-ті рр. ХХ ст.) / Галина Бондар. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – С. 301–315).

сторінку, а три перші переглядає лише про око людське». Водночас мемуарист підкреслював, що в кінці 1940-х на початку 1950-тих років політв'язні ще прочитували радянську пресу в надії на майбутню війну Радянського союзу і США, яка мала принести їм звільнення: «арештанти вичитували кожную дрібницю, що так чи інакше заторкувала цю тему. Вони пильно читали політичні фейлетони і пасквілі пера Ільї Еренбурга в московській “Правді” і Заславського в “Ізвестіях”... для в'язнів був міродатний і тон цих писань, хоч з нього важко було здогадуватися про підсилення чи зменшення міжнародної напружености. [...] Арештанти хотіли й тут вичитати вістку, що між демократичним Заходом і большевицьким Сходом росте ворожнеча, але в конспіративній інтерпретації [...] до одно згідного вияснення ніколи не приходили, песимізм і оптимізм робили своє»¹³.

На дещо нижчому щаблі в радянській ієрархії читання опинилися тексти класиків радянської літератури союзного (Максима Горького, Олександра Фадєєва) й республіканського (Андрія Головка, Олесь Гончара) масштабу. Пріоритетною вважалася література соцреалізму з характерним набором тем: героїка революційного руху, громадянської війни й соціальних перетворень періоду колективізації, подвиг радянського народу у Великій вітчизняній війні тощо. Згодом, на зламі 1970–1980-тих років, до «канону» читання потрапили художні тексти представників партійної номенклатури, насамперед «трилогія» Леоніда Брежнєва «Мала земля», «Відродження», «Цілина» (1978)¹⁴.

Відповідно до згаданих пріоритетів вибудовувалася ієрархія дитячого, молодіжного і юнацького читання, що включала як насичені ідеологічними штампами жовтенятські, піонерські, комсомольські газети («Піонерська правда», «Комсомольська правда»), так і відносно нейтральні за змістом журнали (наприклад, «Малютко»). Хрестоматії літератури, рекомендованої для читання серед дітей молодшого шкільного й дошкільного віку, були сумішшю ідеологізованого й аполітичного читання. Наприклад, офіційний шкільний «Буквар» 1970–1980-тих років починався відомим віршем про Леніна й зображенням комуністичного лідера в юності, що символічно вписувало навчальну книжку в систему комуністичної ідеології і виховання¹⁵. Водночас сам зміст «Букваря» був пов'язаний не стільки з ідеологією, як із повсякденністю. Така ж роздвоєність характеризувала й радянські читанки і хрестоматії для позакласного читання, що їх використовували школярі Західної

¹³ Княжинський, А. На дні СССР / Антон Княжинський. – Нью-Йорк, 1959. – С. 150–151, 159.

¹⁴ «Трилогія» видозмінила піраміду читання. Твір подавали як визначне досягнення радянської літератури другої половини ХХ ст., випускали масовими тиражами, читали на всесоюзному радіо, нагородили Ленінською премією (1980), переклали мовами народів СРСР, у т. ч. українською, пропонували для вивчення в школах. Цитати з трилогії (на зразок «є хліб – буде й пісня») використовували у візуальних засобах агітації і пропаганди. Водночас мемуари стали об'єктом анекдотів, де стверджувалося, що «автор» насправді навіть не читав своєї автобіографії.

¹⁵ «Все починається в житті з малого: // З зернини – хліб, / З промінчика – зоря. / І Ленін теж свою важку дорогу / Почав також колись із букваря». Цей сюжет став зручним штампом, його майже дослівно повторювали й інші автори віршів про буквар (Саженик, Б. Буквар. Вид. 16-е. / Б. С. Саженик, М. Т. Саженик. – К.: Радянська школа, 1982. – 96 с.).

України¹⁶. Та все ж ідеологія постійно супроводжувала шкільне читання¹⁷. Симбіоз ідеологічних і нейтральних текстів був притаманний також дитячим журналам для молодших школярів, наприклад, заснованому ще в передвоєнний час «Барвінку»¹⁸. Того ж принципу дотримувалися упорядники популярного в Західній Україні щорічника «Дванадцять місяців»¹⁹. Молодим читачам пропонували зразки текстів літератури соцреалізму, які відповідали стереотипам комуністичної пропаганди (наприклад, «Так гартувалася сталь» Миколи Островського), а також тексти мілітарного спрямування (про «юних героїв» громадянської і «великої вітчизняної» воєн – Павлика Морозова, Валю Котика, Марата Казея, «Прапороносці» Олеся Гончара тощо).

«Воєнна» література разом із творами про «будні радянської міліції» і «бійців невидимого фронту» формували радянський еквівалент західного пригодницького письменства. Звідси – популярність у романів Юліана Семенова («Сімнадцять миттєвостей весни», «ТАРС уповноважений заявити...») чи братів Георгія і Аркадія Вайнерів («Візит до Мінотавра»), тексти яких були екранізовані й розповсюджені в загальносоюзному масштабі («Місце зустрічі змінити не можна»), та їхніх українських відповідників («І один у полі воїн»

¹⁶ Джерельце: збірник творів для позакласного читання у 1 класі / упор. Л. М. Клініченко. – К., 1983. – С. 3-17, 23-39. На початку 1980-х років позаурочне читання першокласників в українських школах рекомендували починати з блоку текстів про Леніна («Знають Леніна усі найменші діти...»), соціалістичні свята (день конституції СРСР, день Радянської армії). Водночас більшість рекомендованих текстів мали нейтральний зміст: патріотичний вірш Дмитра Павличка «Де найкраще місце на землі», твори Михайла Стельмаха, Степана Олійника, Оксани Сенатович, Володимира Лучука, Євгена Гуцала, Марійки Підгірянки, Івана Франка. Зрештою, на обкладинці підручника для першокласників відсутні політизовані сюжети, натомість зображено хлопчика й дівчинку в зеленому гаї із книжкою, на якій намальовано сонце.

¹⁷ Так, ілюстрація на суперобкладинці видання для позаурочного читання у III класі (Криничка. Збірник творів для позакласного читання в 3 класі / упор. О. М. Єфімов. – Київ, 1977. – 255 с.) сигналізувала про ідеологічне спрямування текстів: хлопчик і дівчинка тримають розгорнуту книжку із силуетом Спаської вежі з червоною зіркою, в обрамленні обкладинки – схематичні малюнки військового корабля (очевидно, крейсера «Аврори» – символу Жовтневої революції 1917 р.), «будьонівки», шашки (репрезентували тему громадянської війни), піонерський галстук та нейтральне зображення журавля. Водночас частина текстів Максима Рильського, Льва Толстого, Леоніда Глібова, Григора Тютюнника, Всеволода Нестайка, Еріха Распе (з образом барона Мюнхаузена), П'єра Гамарри у збірнику стосувалися тем, традиційних для молодшої школи (правил доброї поведінки, природи, тваринного світу, дбайливого ставлення до книжки) і були позбавлені ідеологічних акцентів.

¹⁸ Барвінок: збірка віршів, оповідань та казок, надрукованих у журналі «Барвінок». – К., 1977. З одного боку, автори журналу мусили дотримуватися усталених ідеологічних засад, тому презентували видання як «друга й поради жовтенят», з іншого – значна частина текстів повністю відповідала вимогам дитячої літератури й вікової психології і перебувала поза політикою. Так, поруч з віршами про ритуал прийому в жовтенята у журналі надруковано казки, вірші, побутові оповідання для дітей. Сама назва часопису нав'язувала до народної культури, а згодом – і до образів популярної віршованої казки Богдана Чалого про пригоди Барвінка й Ромашки.

¹⁹ Дванадцять місяців. 1983: Настільна книга-календар. – К., 1982. – 191 с. Упродовж 1960–1980-тих років щорічник еволюціонував відповідно до змін у матеріальній культурі й літературному дискурсі СРСР і УРСР. Та водночас домінувала змістова схема, наповнена радянськими стереотипами («ленінське слово», тимурівські команди, бойові ескадрони громадянської війни, клуби інтернаціональної дружби тощо). Значну частину щорічника займали матеріали, що відповідали психології підлітків, без особливих політичних підтекстів.

Юрія Дольда-Михайлика, «міліцейські» повісті Ростислава Самбука тощо)²⁰. Молодим читачам також пропонували відносно аполітичні твори (наприклад, оригінали й переклади російських текстів Миколи Носова, Едуарда Успенського, Корнія Чуковського та українські повісті Всеволода Нестайка, «дитячі» вірші Богдана Чалого чи Марії Хоросницької). Популярним елементом молодіжного читання у радянський час була й фантастика (роман Олександра Беляєва «Голова професора Доуеля», твори братів Стругацьких, дитячо-юнацька серія книжок Кира Буличова про Алісу Селезньову, яка була екранізована і здобула всесоюзну популярність, а в межах УРСР – тексти Володимира Владка, Олега Романчука і т. д.). До обов'язкового шкільного читання відносили тексти української письменності і класики («Слово о полку Ігоревім», творчість Шевченка, Франка, Лесі Українки) й російської літератури – Пушкіна, Лермонтова, Льва Толстого.

Університетські і шкільні курси літератури чітко поділяли літературу за соціально-історичним принципом: на дожовтневу, що «відображала боротьбу народу про феодально-кріпосницького гніту і буржуазно-капіталістичної експлуатації», та радянську, що розвивалася у руслі тем і проблем соцреалізму²¹. Тексти літератури соцреалізму читачі сприймали з різною мірою зацікавленості, але, переважно, як обов'язкову лектуру. Натомість твори українських класиків, попри всі несприятливі обставини, все ж впливали на формування національної свідомості й ідентичності галичан. Популярними були літературно-художні книжки з історії рідного краю, випущені в 50–80-ті роки ХХ століття: Романа Іванчука, Володимира Малика, Івана Ле, Павла Загребельного, Зінаїди Тулуб, Петра Панча, Натана Рибак, науково-популярні нариси про козачину Володимира Голобуцького й Олени Апанович, Ярослава Ісаєвича про історію ранньоновітніх братств в Україні. При цьому межа між рекомендованим і нерекomenдованим читанням в окремих випадках не була чіткою. Так, популярними серед інтелігенції вважалися журнали «Літературний Львів», згодом – «Жовтень», «Вітчизна», «Дніпро», «Київ», газета «Літературна Україна», культурологічна періодика соціалістичної діаспори («Наше Слово», «Наша культура», «Український календар» УСКТ в Польщі, «Дукля», «Науковий збірник музею у Свиднику»). Але частину текстів цих видань, того ж таки «Жовтня», партійні ідеологи вважали непридатними для читання в соціалістичному суспільстві²². Твори, вміщені в українських часописах «країн народної демократії» теж насторожували представників радянської партноменклатури через відносний лібералізм та національний акцент. Тому читання

²⁰Показово, що в першому ж творі зі збірника оповідань про радянських міліціонерів, випущеному в 1960 році, головний герой читає розділ з «Історії міліції», розмірковуючи над її «героїчним минулим» (Двадцять невігданих історій. – Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1960. – С. 5).

²¹ Історія української літератури: [у 2-х томах]. – К., 1954–1956.

²² Так, роман В. Гжицького «Ніч і день» (травень 1965) не вписувався в дискурс двадцятиріччя «Великої Перемоги над фашизмом», як і франкознавчі матеріали 1966 року – в парадигму тогочасних студій про Вічного революціонера (*Льницький, М.* Драма без катарсису. Сторінки літературного життя Львова другої половини ХХ ст. Кн. 2 / *Микола Ільницький.* – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 72).

згаданих видань перебувало на межі дозволеного й недозволеного. Особливою зацікавленістю читачької публіки втішалися перевидані тексти «забутих» галицьких авторів ХІХ–першої половини ХХ століть: історичні романи Юліана Опільського, Андрія Чайковського, поезії Богдана Ігоря Антонича²³. Їхні тексти також не надто вписувалися в радянську ідеологічну парадигму, тому їх цензурували, застерігаючи читачів від некритичного сприймання довоєнного літературного дискурсу.

Молоді й старші читачі радянської Галичини/Прикарпаття не були відгороджені від світової літератури, яку поділено на літературу західних країн і «країн народної демократії». Твори іноземних авторів ставали доступними завдяки публікаціям українських і всесоюзних журналів («Всесвіт», «Иностранная литература») і книжкових серій («Вершини світового письменства», «Перлини світової лірики», «Библиотека всемирной литературы» тощо). Отже, галицький читач таки мав змогу ознайомитися (інша справа, якою мірою і в якій інтерпретації) із творами Оноре де Бальзака, Чарльза Діккенса, із текстами закордонних прихильників комуністичних ідей П'єра Гамарра, Луї Арагона, а також творами тих авторів, від яких радянська ідеологія з різних причин дистанціювалася (Жан Поль Сартр, Альбер Камю та інші). Частина читачів тогочасної Галичини долучалися до західноєвропейської літератури через польські переклади. Зрештою, частину творів масової західної літератури, зокрема детективів (Артур Конан-Дойль, Агата Крісті, Жорж Сіменон) і наукової фантастики (Герберт Велс, Кліфорд Саймак) навіть у радянський час зараховували до «золотого фонду світової літератури» майже нарівні з творами класиків ХІХ – ХХ століття Оноре де Бальзака, Альфонса Доде, Анатолія Франса чи Джона Голсуорсі.

Натомість категорія замовчуваних чи свідомо «забутих» або вилучених з офіційного вжитку книжок формувала сферу «небажаного читання», яке в радянських умовах межувало із забороненою літературою. Сюди входили насамперед відкрито антирадянські видання (тексти довоєнні й випущені в діаспорі національно-патріотичними організаціями і ті, що поширювали підпільні видавничі центри УПА у 1940–1950-ті роки), а також значний масив довоєнної і діаспорної художньої, релігійної (видання УГКЦ) та науково-популярної літератури, яка вважалася «реакційною»: наприклад, «Історія України-Руси» Михайла Грушевського, третій том «Української загальної енциклопедії» за редакцією Івана Раковського, трилогія Богдана Лепкого «Мазепа», праці Володимира Кубійовича, Дмитра Донцова, більшості греко-католицьких діячів першої половини ХХ століття на чолі з Андреем Шептицьким і Йосипом Сліпим (виняток становив доробок Гавриїла Костельника), праці православного ієрарха Івана Огієнка тощо. Ці видання потрапили до «спецфондів», де мали змогу працювати лічені читачі²⁴. Однозначно

²³ Ibidem, с. 69.

²⁴ Частина західноукраїнських видань досить довго залишалася у вільному доступі й була вилучена лише в другій половині 1960–на поч. 1970-тих років, як, наприклад, випуски «Записок НТШ» і «ЛНВ» після 1918 року (Ісаєвич, Я. Pro domo mea // Україна: культурна спадщина,

«шкідливими» вважалися книжки й періодика, випущені за німецької окупації, зокрема, в краківсько-львівському «Українському видавництві», незалежно від особи автора й тематики. Їх було заборонено цитувати. Нарешті, до небажаних залічували тексти письменників-шістдесятників, близьких до дисидентського середовища – Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Івана Дзюби, тих, які висловлювали альтернативні історичні погляди (Олесь Бердник у «Чаші Амріти», Іван Білик у «Мечі Арея»), та дисидентів/політв'язнів Василя Стуса, Івана Світличного, Ігоря і Ірини Калинців, Михайла Осадчого, В'ячеслава Чорновола, Івана Геля, Левка Лук'яненка. Читання «самвидаву» («Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, «З приводу процесу над Погружальським» Євгена Сверстюка тощо) довоєнних галицьких видань, книжок, випущених за німецької окупації, ставило читача під загрозу репресій. Так, приміром, сталося з братами Михайлом і Богданом Горинями чи подружжям Калинців, яких звинуватили в розповсюдженні антирадянських ідей через те, що вони давали читати власні й чужі тексти різним людям²⁵. Зрештою, дисиденти справді читали недозволену літературу, надаючи перевагу західним і довоєнним українським авторам²⁶. Тому, попри заборони, «небажані» видання досить активно циркулювали серед галицької інтелігенції²⁷.

У пострадянський період ціннісна шкала читання в Галичині майже повністю змінилася. Її вершину на зламі 1980–1990-тих років зайняли тексти дисидентів, які тепер стали легальними політичними діячами, та перевидані твори письменників і істориків довоєнного часу. Звідси – популярність книжок Богдана Лепкого, Осипа Назарука, В'ячеслава Будзиновського, Івана Филипчика, Катрі Гриневичевої, Осипа Турянського та інших, а також різноманітних

національна свідомість, державність. Вип.15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Я. Ісаєвич. – Львів, 2006–2007. – С. 17.

²⁵ Ірині й Ігорю Калинцям закидали читання й розповсюдження «антирадянської націоналістичної літератури», «наклепницьких документів» (на зразок «Радянізації Павла Тичини») та власних поезій (зокрема, збірки Ігоря Калинця «Коронування опудала») (Українська поезія під судом КГБ. Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців / упор. Ю. Д. Зайцев. – Львів, 2003. – С.471–472, 475–476, 483–488). Під час обшуку у квартирі Богдана Гориня і його батьків було вилучено видання творів Дмитра Дорошенка, Михайла Рудницького, Василя Щурата, Василя Пачовського, Федора Дудка, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Богдана Лепкого, Миколи Зерова, «Історію української культури» за редакцією Івана Крип'якевича, часописи «Нові шляхи», «Мистецтво», а також еміграційні публікації – «Панорама найновішої літератури в УССР і рукописи «самвидаву». На цій підставі Гориневі інкримінували популяризацію націоналістичних ідей, і він змушений був визнати, що читав «антирадянські» видання (*Горинь, Б.* Не тільки про себе. Документальний роман-колаж у трьох книгах. Кн. 2. – К., 2006. – С. 44–57).

²⁶ Наприклад, Богдан Горинь у 1958 році, читаючи матеріали про репресованого в 1930-ті роки письменника-комуніста Мирослава Ірчана, розчаровано зауважував, що його твори цілком відповідали радянським агітаційним шаблонам: «Якщо Ірчан такий правильний, то за що ж був репресований?» (*Горинь, Б.* Не тільки про себе. Кн.1. – К., 2006. – С. 41–42).

²⁷ Ярослав Ісаєвич згадував, що львівський літературознавець Любомир Сенік позичав йому книжку Олексія Кузьми «Листопадові дні 1918 р.», яку вважали «спецфондівською», а хімік Л. Селезенко знайомив ученого із «самвидавом» 1960–1970-тих років (*Зайцев, Ю.* Розмови про недавнє минуле // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006. – С. 909).

«Історій України» – від Антона Лотоцького до Івана Крип'якевича. Зміна пріоритетів позначилася навіть на книжках для наймолодших читачів, зокрема виявилася в появі на початку 1990-тих років альтернативних галицьких букварів і читанок²⁸. Великий читацький попит мала тоді незалежна галицька преса: альманахи «Євшан-зілля», «Спадщина», «Віра батьків», гумористичний «Сальцесон», газети «Поступ» і «Пост-Поступ»²⁹. Особливий інтерес молоді і старших викликали твори про козаччину («Історія запорозьких козаків» Дмитра Яворницького), січових стрільців (популярний нарис львівських істориків Миколи Литвина й Кіма Науменка, роман Романа Іваничука «Бо війна війною», повість Романа Купчинського «Заметіль», історія легіону УСС Осипа Думіна, твір Олексія Кузьми «Листопадові дні 1918 р.»). Згодом до цього списку долучилися видання про історію УПА, які залишаються популярними серед галицьких читачів і у 2000-і роки («Вогненні стовпи» Романа Іваничука чи «Солодка Даруся» Марії Матіос). Така ієрархія читання відповідає новому образу історії, її героїв, який сформувався чи був реанімований упродовж 1990-тих років. Водночас поруч із національно-зорієнтованим/«націоцентричним» літературним каноном³⁰, актуальним для читачів старшого й середнього покоління, серед молодших галичан мали попит тексти письменників і вчених з когорти «вісімдесятників» і «дев'яностників». Це нерідко розпалювало дискусії довкола текстів, літературних чи наукових, наприклад, Юрія Андруховича чи Ярослава Грицака, з широкою амплітудою оцінок: від повного несприйняття до бажання наслідувати «провокативних» авторів³¹. Такі ж розходження викликали в Галичині праці Григорія Грабовича про Шевченка³².

²⁸ До прикладу, львівський «Буквар» Мирослави Чорної і Дарія Грабаря (1994), починаючи від вступного вірша («Благослови нас, Україно-Мати») акцентував на патріотичному вихованні дітей. Як і в інших тогочасних експериментальних букварях школярам пропонували спершу прочитати чимало малюнкових текстів і лише тоді переходити до читання за літерами. Натомість київський офіційний «Буквар», хоч і починався з вірша «Рідний край» і багатьох оригінальних текстів-малюнків, все ще тяжів до радянської ілюстративної й текстуальної парадигми (пор: Чорна М. Буквар: Підручник для першого класу чотирирічної і трирічної початкової школи. / М. Чорна, Д. Грабар. – Львів: Світ, 1994. – 2-ге виправлене вид. – 256 с.; Латишина, І. Букварик-дошколярик: посібник для навчання грамоти та ознайомлення з дитячою літературою / І. М. Латишина, В. М. Литовченко. – Вінниця: Антекс УЛТД, 1994. – 160 с.; Скрипченко Н. Буквар. Підручник для 1 класу чотирирічної і трирічної початкової школи / Н. Ф. Скрипченко, М. С. Ващуленко. – 8-е вид. – К.: Освіта, 1992.

²⁹ Антологія публікацій у газеті «POST-ПОСТУП» (1991–1994) / упор. О. Кривенко. – Львів: ЗУКЦ, 2005. – 626 с.; Крупський, І. Львів: місто газет і журналів / І. Крупський. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – С. 173-186.

³⁰ Іванишин, П. Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні і прагматичні аспекти) : монографія / П. В. Іванишин. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2005. – 308 с.

³¹ У молодіжних середовищах Галичини (1990–2000) тексти Юрія Андруховича сприймали як твори класика («патріарха») сучасної української літератури, вважаючи цілком справедливим включення їх до шкільної програми. Водночас окремі автори різко критикували захоплення ідеями й текстами Андруховича чи інших західноукраїнських постмодерністів (Іванишин, П. Постмодерний неоцинізм, його жреці, раби та жертви // День. – 2008. – 11 січня).

³² Частина інтелектуалів добачала в деміфологізації постаті письменника процес осучаснення українського літературознавства і суспільства загалом. Інша, натомість, сприйняла її як замах на фундаментальні національні цінності. Це викликало гострі дискусії, зокрема між прихильниками

Загальний інтерес до читання підсилював щорічний Форум видавців у Львові. Задуманий первісно як ділова зустріч книговидавців, він поступово став національним книжковим ярмарком, а також масовим святом, карнавалом читання, рекламним заходом для високих літературних зразків³³. Тут читання, інтерпретація й промоція прочитаного набирають дуже різних форм: авторського читання, читання-тандему, читання-марафону, спілкування в чаті, гепенінгу, літературної презентації, квесту, публічного читання книжок дітям, концептуального гіпертекстового читання, сприймання відеопоезії тощо. Водночас на рівні масової лектури й надалі залишаються популярними детективи (Ерл Стенлі Гарднер, Дарья Донцова, Борис Акунін), фантастика, трилери, романи жахів (Стівен Кінг), любовні й «сімейні» романи/«мильні опери» (від знаної з кінця 80-тих «Рабіні Ізаури» до романів Данієли Стіл). Специфічним феноменом 2000-тих років у сфері дитячого читання став ажіотаж довкола романів Джоан Ровлінг про Гаррі Поттера.³⁴ У сфері дорослої лектури його певним еквівалентом слугують книжки сучасних культових авторів на зразок Пауло Коельо чи Умберто Еко.

Читання в «постмодерній» Галичині відображає також складні процеси ідеологічної боротьби в сучасній Україні, стаючи засобом політичних маніпуляцій масовою свідомістю³⁵. При цьому, попри всі зусилля українських авторів і перекладачів, значний сегмент масового читання галичан дотепер залишався зрусифікованим, що було наслідком домінування текстів російських авторів і російських перекладів з інших мов на пострадянському культурному просторі.

й противниками журналу «Критика» (пор.: Іванишин, П. Вульгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка / П. Іванишин. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2001. – 174 с.; Грабович, Г. Фабрикування науки / Г. Грабович, Т. Гундорова, М. Гольберг, С. Пролесв, Й. Петровський-Штерн, С. Захаркін, Т. Кознарський // Критика. – Ч. 4. – 2007.

³³ Програма 13 Форуму видавців у Львові. – Львів, 2006. – 149 с.; Програма 15 Форуму видавців у Львові 11–14 вересня 2008 р. – [Львів, 2008] – 160 с. Звідси ж – ідея львівського літературного фестивалю як «місця паломництва читачів з усіх куточків України та авторів майже з цілої Європи» (15 Форуму видавців у Львові. Третій міжнародний літературний фестиваль. Альманах. – Львів, 2008. – С.4; Програма Третього міжнародного літературного фестивалю в рамках 15 Форуму видавців у Львові. – [Львів, 2008]. – 24 с.).

³⁴ У середині – другій половині 2000-тих років серед юних читачів фіксували справжню «поттероманію» (Гузьо, Г. Гаррі Поттер і напівкровний принц б'є рекорди // Високий замок. – 2005. – 12 жовтня). Частина галичан трактувала її як навернення дітей до читання. Інша, натомість, убачала в захопленні романами про хлопчика-мага приховану дію антихристиянської пропаганди. Конкуренцію книжкам про Поттера склали романи Дж. Толкієна («Володар перснів») та К. Люїса («Хроніки Нарнії») тощо. Назагал галицькі школярі молодших класів коливаються у своєму виборі між програмним і вільним читанням, а в їхньому читачьому списку присутні книжки В. Нестайка, Д. Стронга, Туве Янсон, К. Паоліні, Дж. Баррі, Р. Кіплінга. А. Ліндгрена, Дж. Ровлінга, класичні пригодницькі твори Марка Твена, сентиментальні романи Ш. Бронте, серії «Читання для реготання» тощо. Зокрема, такі результати дало опитування у шостому класі Львівської класичної гімназії (Вдовиченко, Г. Люблю читати те, чого не можна... // Високий замок. – 2012. – 14 березня). Учні старших класів, натомість, обирають між шкільною програмою, пригодницькою, детективною літературою й постмодерними текстами, популярними серед студентів (наприклад, «Культ» чи «Архе») Любка Дереша).

³⁵ Див., наприклад, відносно недавні дискусії: Пілішук, О. Ну це вже взагалі! Влада у Львові заборонила на офіційних урочистостях читати зі сцени поезії українських класиків // Експрес. – 2012. – № 97 (6539). – 8-13 вересня. – С. 5.

Зрештою, сам процес книжкового читання на зламі ХХ–ХХ століть отримав потужних конкурентів у вигляді кіно, телебачення, інтернету, які все більше претендують на традиційну культурну нішу паперових книжок, газет і журналів³⁶. Це суттєво трансформує саму природу читання і читача, зокрема в Галичині. Їх уже торкнулася і надалі очікує низка глибинних змін, усі наслідки яких наразі передбачити важко.

Roman HOLYK. From Socialist Realism to the Postmodern: The History of Reading in Galicia in the Soviet and post-Soviet Period.

This article analyzes the evolution of reading practices in Galicia in the Soviet and post-Soviet eras. The act of reading as a reflection of the ideological and social changes in the region is studied in the context of written, visual, and audiovisual culture.

Keywords: Galicia, history of reading, the book, imagination and stereotype, literature, culture.

³⁶ Якщо в середині 2000-х років електронна лектура в Україні все ще поступалася традиційному читанню як своєрідний комп'ютерний самвидав (Антологія українського самвидаву. – К., 2005. – 300 с.), то, наприклад, уже в 2012 році вона давала реципієнтові істотні переваги над читанням паперових книжок. Водночас заміником читання все частіше виступає перегляд кінофільмів і відеоматеріалів. Звідси – поява двомовного журналу під характерною назвою «Що смотреть слухать читать» (див., зокрема, № 7-8 за 2012 рік) та інтернет-версій газет і журналів, що дозволяє вести дискусії довкола їхніх текстів у режимі прямого спілкування та в контексті візуалізації прочитаного.